

Politisk likgiltighet efter kommunismens fall

Intresset för kvinnorörelsen var mycket svagt i de kommunistiska länderna i Östeuropa. Postkommunismen har inte inneburit någon förändring på den punkten. Kvinnorna är alltför utmattade av fattigdom och nöd för att orka fundera över maktförhållandet mellan könen. De deltar inte i politiska aktiviteter och vill gärna slippa slitsamma yrkesarbeten för att återvända till spisen.

När jag 1986 – det förefaller nu mycket länge sedan – läste *Julia Voznesenskajas* bok *Kvinnornas Decamerone* som handlar om den sovjetkvinnans vardagsliv, tyckte jag att det var en av de sorgligaste böcker som någonsin skrivits om kvinnor.¹ Men kriget i Jugoslavien har övertygat mig om att det alltid finns något som är ännu sämre. I det som ännu igår var allas vårt hemland har vi fått uppleva att kvinnor som tillhör en annan, "fientlig", nationalitet, utsätts för våldtäkt och annat sexuellt våld som ingår i en strategi av erövring, ödeläggelse och plundring. I denna artikel ska jag försöka beskriva kvinnornas ställning i länderna i det f d socialistiska östblocket samt tragiken i f d Jugoslavien där även skillnaden mellan könen spelar en roll i krigföringen.

Det är naturligtvis mycket svårt att finna de gemensamma dragen för ett tiotal sinsemellan olika länder med mer än ett hundra miljoner kvinnor med olika historia, kultur, språk och utbildning. Vad har sitt ursprung i varje lands särskilda traditioner och vad kommer från den kommunistiska ideologin? Låt oss inte heller glömma de skillnader i nationalitet, trostillhörighet, sedvänjor och traditioner som kännetecknar dessa kvinnor i egenskap av muslimer, katoliker och grekiskortodoxa. För alla fanns det bara *ett* gemensamt: samma sociala och ekonomiska system, socialismen som den var beskaffad i Sovjetunionen, Polen, Tjeckoslovakien, Bulgarien, DDR, Rumänien, Ungern, Albanien, Jugoslavien. Det totalitära systemet och det nakna våldet, som användes mot män-

niskorna för att vidmakthålla denna ordning, kommer länge att prägla kvinnornas villkor. Men det kommer också att påverka relationerna mellan könen och i synnerhet inställningen till den feministiska rörelsen.

Likheterna större än olikheterna

En jämförelse av kvinnans situation i de olika östeuropeiska länderna visar att likheterna är mycket större än olikheterna. Den utpräglat agrara karaktären dessa samhällen hade innan de blev socialistiska och kvinnornas viktiga roll i jordbrukssektorn är de mest framträdande gemensamma nämnarna. Statistiken visar att kvinnorna svarade för ungefär hälften av jordbruksproduktionen i dessa länder. Under de senaste två decennierna har andelen kvinnor inom jordbruket ökat ytterligare eftersom männen har sökt sig till industrin. På så vis har det uppstått en kraftig "feminisering" av jordbruket i de östeuropeiska länderna.

Samtidigt har även antalet kvinnor inom industrin vuxit. De började i stor skala arbeta i de industrigrenar som antingen var helt nya eller tidigare varit helt reserverade för män, t ex maskin- eller metallindustrin.²

Kvinnorna i det socialistiska östblocket hade uppnått så gott som full sysselsättning, vilket kvinnorna i Västeuropa sedan länge hade uppställt som ett ideal. År 1968 utgjorde kvinnorna t ex 46,1 procent av arbetskraften i Tjeckoslovakien och 1989 hade denna andel vuxit till

48,4 procent, vilket innebar 94 procent av alla kvinnor i landet. I Sovjetunionen var 90 procent av kvinnorna förvärvsarbetande, varav hälften i okvalificerade manuella arbeten.

Det som alltså feministerna i de västeuropeiska länderna ställde upp som mål var verklighet för de östeuropeiska kvinnorna. Och denna verklighet visade hur idén om jämställdhet mellan könen kan se ut i praktiken. I Tjeckoslovakien får kvinnorna bara hälften av den lön som männen kvitterar ut för samma arbete, och i f d Sovjetunionen får kvinnorna nöja sig med ungefär en tredjedel.³ I Polen lyckades *Solidarit* år 1985 efter hård kamp utverka att de kvinnor som arbetade i lågt betalda kvinnoyrken – t ex hälsovård eller utbildning – skulle få 74 respektive 82 procent av den lön som männen fick för samma arbete.⁴ Samma år registrerades tre gånger fler arbetslösa kvinnor än män i Polen, men samtidigt tre gånger fler erbjudanden om arbete åt arbetslösa män än åt kvinnor.

Östtyskland är det postkommunistiska land där kvinnornas arbetslöshet har väckt störst uppseende. Omkring två tredjedelar av det sammanlagda antalet arbetslösa är kvinnor, och mycket tyder på att situationen kommer att förvärras ytterligare. Trots att kvinnorna i de f d socialistiska länderna har en relativt hög utbildningsnivå, växer arbetslösheten bland dem stadigt på grund av förändringarna i den ekonomiska strukturen och produktionsmetoderna. Av högutbildade kvinnor i åldrarna 31-40 år i Polen var 1991 ungefär en tredjedel arbetslösa.⁵

Kvinnor stred på tre fronter

I de flesta socialistiska länder spelade kvinnorna från själva början av systemets existens en viktig roll i kampen för den nya sociala och ekonomiska ordningen.⁶ Det var underförstått att jämställdhet mellan könen under kommunismen bara skulle vara en del av jämlikheten mellan alla människor. Man skapade en modell för "den socialistiska typen av kvinna" – en tapper och outtröttlig förkämpe för arbetarnas rättigheter, för social rättvisa och

egalitarism i alla former. Det är väl känt att detta i praktiken ledde till att kvinnorna för att svara mot kraven var tvungna att fullgöra samma arbetsuppgifter som endast männen dittills haft. Jämställdhet mellan könen betydde att kvinnan skulle vara fysiskt stark och i stånd att utföra de grävsta sysslor. De första associationer man får idag när man tänker på kvinnorna i det f d socialistiska östblocket är grova overaller, skyddshjälm, handskar och stövlar i vilka de under decennier "manligt" utförde tunga sysslor vid järnvägen, i fabriker, vid vägbyggen och i jordbruket.

Med kommunistiskt språkbruk var det fråga om en kamp på tre fronter. Kvinnan måste vara en god mor, en god hustru och en bra arbetare – kompetent i sitt yrke, socialt aktiv. Samtidigt var det underförstått att en låg levnadsstandard, ett torftigt kulturliv och totalitär samhällsordning inte kunde undvikas. De flesta kvinnliga arbetsuppgifter ansågs som oviktiga och som något som legitimerade kvinnors underlägsenhet. Endast lönearbete i produktionen inom samhällssektorn garanterade en dräglig tillvaro och förtjänade respekt. Det går inte att bortse från det faktum att näringslivet i alla socialistiska länder var så organiserat att endast ett fåtal tillhörde vad som kallades den privata produktionssektorn, medan majoriteten utgjorde den s k samhällliga eller statliga sektorn.

Den officiella politiken i Rumänien betraktade t ex barnafödande som ett nödvändigt ont. Efter födseln skulle modern fortast möjligt återvända till arbetet. Det var inte tal om att man och hustru skulle dela på hushållsarbetet eller vården och fostran av barnen eftersom det fanns ett omfattande nät av torftiga, spartanskt organiserade daghem och företagsrestauranger med fet och kaloririk mat, oaptitligt tillagad.

Oavsett duglighet hade kvinnor mycket svårt att avancera inom sitt yrke, i synnerhet om hon var ensamstående mor. Om en kvinna i ledande ställning skilde sig kunde hon mista sin befattning, utan hänsyn till hur bra hon fullgjorde det arbetet. Normerna var särskilt stränga för kvinnor som tillhörde den s k nomenklaturan, eftersom de borde tjäna som exempel för andra. De vågade inte ens följa

modet i sin klädsel, sminka sig eller vara tilldragande på något sätt.

Alla kulturmodeller redan komprometterade

Resultatet av en opinionsundersökning i Moskva framkallade nyligen chock och förvirring både i Väst- och Östeuropa. Den visade att kvinnliga elever i de högre årskurserna i några elitiskolor angav prostitution som det mest attraktiva yrket, eftersom det garanterar den högsta sociala prestige. Några ryska kvinnor har ironiskt påpekat att just prostitutionen har spelat en banbrytande roll i försöken att övergå till marknadsekonomi. De häftiga förändringarna i det sociala och ekonomiska livet i detta land har lett till att många tabun har raserats, men några nya värdesystem har ännu inte etablerats. Det existerar inga "nya utopier", det finns inte längre några gemensamma mål och samhällsideal.

I dagens Ryssland finns tre olika värde- och kulturmodeller. För det första existerar det fortfarande rester av den kommunistiska ideologin. Trots besvikelser, kaos och alla andra problem har denna ideologi lämnat spår i form av en närmast nostalgisk idealisering av åtminstone några av de kommunistiska värdena. För det andra framförs starka krav på en återgång till de traditionella tänkesätt och värderingar som gällde i det förrevolutionära Ryssland, som ett försök att återknyta banden med den tid som ligger drygt sjuttio år tillbaka. För det tredje vill man införa de västliga värderingar eller västeuropeiska kulturmodeller, grundade på ideer om demokrati, individualism, privat äganderätt och företagande. Alla tre modellerna har på något sätt blivit komprometterade i det förflutna, och alla har utsatts för kritik. Alla tre står i motsättning till de andra, och ingen är i stånd att bli den dominerande riktningen.

I sitt sökande efter rättvisa och frihet förkastade ryska kvinnor redan under det förra seklet traditionalismen och deltog aktivt i samhällslivet.⁷

Men idéer om social rättvisa, kampen för mänskliga rättigheter eller jämställdhet mellan könen är inte några allmänt omfattade

ideal eller värden som skulle kunna ena det ryska samhället, eftersom människornas viktigaste strävan kan reduceras till frågan om hur man skall överleva. Å andra sidan kan man säga, att eftersom det inte har förekommit någon allvarligare kamp för att bevara de socialistiska värdena i de postkommunistiska samhällena måste det betyda att dessa värden inte var värda att försvara.

Ett par analyser av litterära verk från Sovjetunionen under de senaste decennierna visar att idealet för – eller föreställningen om – den ryska kvinnan har genomgått en djup förändring. Det förekommer allt oftare anklagelser om att dekabristernas moraluppfattning hör till det förflutna.⁸ Från hjältinnan som representerar "Moder Ryssland", fosterlandet, har vi alltså nått fram till kvinnan som bara vill bli "miss Russia" – eller en välbetald prostituerad. *Alexander Solsjenitsyn* och några andra ryska författare har börjat skriva om den ryska kvinnan som en förräderska. Hon är inte längre "matusjka", modern – fosterlandet, utan är beredd att under hotet av den totalitära terrorn bryta mot vissa principer för att överleva.⁹

Inget utrymme för feminism

Några diskussioner om feminismen av det slag som förekommer i Västeuropa och USA existerade praktiskt taget inte i det socialistiska lägret. Det är ett helt nytt fenomen och har snarast en uppbyggande och undervisande karaktär. På sista tiden har det tydligt dykt upp texter om begrepp som *genus* och *klass* eller relationen *biologiskt* och *socialt kön*. Det vanliga svaret på frågan varför feminismen inte blev någon utvecklad och etablerad rörelse eller filosofi i det socialistiska Östeuropa var under decennierna att kvinnorna i dessa länder måste ge förtur åt "kampen för demokrati" och befrielse från det totalitära systemet för att sedan helt enkelt med hjälp av kvinnorna från väst "importera" de rättigheter som dessa redan tillkämpat sig. Idag står det dock klart att inget viktigt på detta område har åstadkommit sedan 1989, dvs sedan början av den sk postkommunistiska perioden i dessa länder. Tvärt-

om är det som om tystnaden blivit allt djupare. Fattigdom och nöd – och inte konststillhörighet – formar alltjämt det dagliga livet för kvinnorna i Östeuropa, och den kommunistiska filosofin om uppoffringens nödvändighet accepteras som obönhörlig och ödesbestämd.

Men låt oss återvända till den grundläggande frågan varför det inte fanns någon utvecklad feministisk rörelse i Östeuropa och Sovjetunionen. Om det drygt femtioåriga samhällssystemet och därmed även det dagliga livet i de "före detta" socialistiska länderna uppfattas som en katastrof för hela samhället är det begripligt att människornas främsta strävan är att överleva det onda som de utsatts för. Allt för ofta var dessa människors enda önskan att *överleva*. Om detta låter patetiskt efter förvisningarna till Sibirien och de övriga Gulag-arkipelagerna i det östeuropeiska socialistiska imperiet räcker det att påminna sig det pågående kriget i Jugoslavien. Att överleva, att rädda livhanken – det är den enda önskan som de flesta kvinnor och män har där.

Just av dessa orsaker kunde kvinnorna i Östeuropa inte ha en utarbetad filosofi om hur de skulle betrakta mannen som en representant för det motsatta könet, vilken just i den egenskapen hotar deras intressen och rättigheter. De led helt enkelt tillsammans med männen och kämpade med dem för att överleva den förnedring och den misär som de i lika mån, framför allt som mänskliga varelser, blivit utsatta för. I den sortens samhälle fanns nästan inte någon man vars identitet inte var om inte utplånad, så dock försvagad. Kvinnorna kände snarare medlidande med många av männen – äkta män, söner, manliga vänner och arbetskamrater – än såg dem som ett hot mot egna intressen och rättigheter. Utmattade av hårt arbete och förödmjukelser, av ständiga bekymmer för anskaffandet av de nödvändigaste livsmedlen och av ovissheten, saknar både män och kvinnor i de postsocialistiska länderna alltjämt tid och kraft att ägna sig åt den sortens funderingar, trots den djupa kris som råder i förhållandet mellan könen.

Till de västeuropeiska kvinnornas förfäran vill kvinnorna i de postkommunistiska länderna fortfarande behålla en del av de manér som

kännetecknas av "medeltida ridderlighet och kvinnlig svaghet" – som t ex att männen hjälper dem på med kappan eller kysser på hand. Dessa kvinnor vill, trots impulserna från väst, återvända till spisen. De vill komma bort från det hårda, meningslösa slitet, tillbaka till det varma hemmet där de kan laga mat, själva uppföstra och vårda barnen och inte bara lämna dem åt institutioner och lärare. Dessa kvinnors dröm är fortfarande några kvadratmeter mer bostadsyta, något som är större än det som *Joseph Brodsky* beskriver i sin kända essä *I ett och ett halvt rum*, och rätt till en intim och privat sfär i den egna bostaden. På grund av en rad sådana vitt skilda ståndpunkter och önskemål, liksom olika erfarenheter och levnadssätt, framkallar feminismen fortfarande negativa reaktioner hos de flesta kvinnor i Östeuropa. De kan helt enkelt inte identifiera sig med denna rörelse.

Det finns idag betydande skillnader mellan kvinnor i öst och väst när det gäller de huvudsakliga målen, värderingarna och prioriteringarna i kampen för en förbättring av deras ställning i samhället. Allt pekar på att den sk postkommunismen i detta avseende inte har medfört några förändringar och att den inte heller kommer att göra det under lång tid framöver.

Huvudskillnaderna sammanhänger med frågan om kvinnorörelsen som sådan. Kvinnorna i öst anser att kvinnorna i väst inte har några särskilda problem när det gäller levnadsstandard, samhällsställning eller vardagslivets organisering och att de därför kan delta i kvinnorörelsen. I väst, däremot, inser man att kvinnorna i det tidigare socialistiska lägret har för många problem, men förstår fortfarande inte varför de inte ens idag har organiserat sig.

Efterlyser rätten att arbeta mindre

Kvinnorna i väst kämpar alltjämt för full systerställning. Om kvinnorna i öst däremot är eniga om något, så är det att de med befrielse och emancipation menar rätten att arbeta mindre! Om man betänker under vilka svåra förhållanden – under decennier, för eländiga löner som bara gav existensminimum – de

utförde de tyngsta sysslor, står det klart att de inte vill acceptera ett sådant villkor för emancipation.

Den andra stora skillnaden mellan kvinnor i öst och väst handlar naturligtvis om de sociala och ekonomiska villkoren. Medan kvinnorna i Västeuropa och USA strävar efter att bli fria från den påtvingade överkonsumtionen och överhuvud taget från konsumtionssamhällets obehag (ofta i fruktan att själva förvandlas till en vara) önskar kvinnorna i de postkommunistiska länderna inget högre än en sådan konsumtion, och inget kan få dem på andra tankar.¹⁰ Som frustrerade konsumenter, i evig jakt efter de enklaste produkter och med en ständig brist på alla möjliga varor, längtar de efter att så snabbt som möjligt få inträda i den obegränsade konsumtionens lyckorike, där de kommer att vara elegant klädda och bekvämt utsträckta i fina bilar.

Abort som barnbegränsning

En enorm skillnad råder i synen på abort. En av de få rättigheter som kvinnorna i öst inte behöver tillkämpa sig är rätten till abort – under decennier var det för många av dem det enda antikonceptionella medlet.

Trots att aborten var legal i alla de f d socialistiska länderna, utom Rumänien, var den förenad med så många problem att kvinnorna i dessa länder står inför en kamp, inte för dess legalisering, utan dess humanisering. Det finns uppgifter som visar att den sovjetiska kvinnan genomgick mellan sex och åtta aborter under sin livstid – åtskilliga gick igenom så många som arton.¹¹ Larissa Lissjukinas kommentar om detta problem är mycket typisk:

När sovjetiska kvinnor hör att man i väst säger att man borde förbjuda abort, därför att den innebär att fostrets rätt till liv kränks, förstår de antingen inte en sådan diskussion eller också skrattar de. Bara ett fåtal troende kan förstå de kristna motiven för ett förbud av abort. I ett land där levande människor kan förvandlas till, med Stalins ord, "koncentrationsläger-sopor", är skyddet av det ofödda livet ofattbart. Kommentaren jag hörde om detta var densamma som om kvinnorörelsen: "De kan kosta på sig sådant där, därför att de har det för bra".¹²

På grund av den paradoxala situation som kvinnorna i det postkommunistiska Europa har hamnat i – en situation där de borde kämpa för rätten att själva bestämma om sitt födande – ska vi närmare studera de katastrofala följderna av "födelsepolitiken" i Rumänien. Det exemplet borde på det mest drastiska sätt få oss att förstå att kampen för ett självständigt beslut om att föda kommer att skjutas åt sidan i de f d socialistiska länderna, åtminstone för en tid, på grund av kvinnornas önskan att glömma de lidanden som de har varit utsatta för, just som kvinnor.

"Födandet en patriotisk plikt"

När det gäller frågan om befolknings- och abortpolitiken i Rumänien under Ceaucescu-regimen, kan knappast någon stå likgiltig. 1966 stiftades en lag som förbjöd abort för att öka tillgången på arbetskraft under den intensiva industrialiseringen och höja den för europeiska förhållanden redan höga nativiteten. Varje år skärptes lagen med nya paragrafer, som t ex återkommande gynekologiska undersökningar av arbetande kvinnor för att upptäcka eventuella tidiga havandeskap eller avslöja bruket av förbjudna preventivmedel.

I början av 1986 förklarade Ceaucescu att "fostret är hela samhällets gemensamma egendom" och "födandet är en patriotisk plikt". De som avstår från att föda barn är därför "desertörer" som "inte underordnar sig lagen om den naturliga kontinuiteten". Samma år bestämdes att abort var tillåten endast för kvinnor över 45 år, om de redan hade fem barn över 18 år. Fabriker där kvinnor arbetade var skyldiga att ombesörja regelbundna gynekologiska undersökningar för att upptäcka och registrera tidiga havandeskap. Av samma skäl började alla hälsokontroller av kvinnor med en gynekologisk undersökning. En sådan brutal kontroll över den rumänska kvinnans kropp förintade varje intimitet och individualitet, inte bara kroppens utan också psykets. Vi kan bara ana hur förnedrande det var för kvinnorna att deras egna kroppar betraktades som material för att uppnå dimmiga "nationella mål".

När en illegal abort avslöjades var straffet hänsynslöst för alla inblandade. Om kvinnan efter en misslyckad abort inte ville ange den som hade utfört den, lämnades hon att förblöda. Som ett resultat av sådana åtgärder slutade 159 av sammanlagt 100 000 födselar i Rumänien år 1989 med moderns död. En miljon kvinnor blev sterila till följd av illegala och oprofessionellt utförda aborter.¹³

När den nya abortpolitiken infördes i mitten av 1960-talet såg det till en början ut som om ansträngningarna lönade sig eftersom antalet födselar fördubblades på bara ett år. Men allt som var nödvändigt för att bibehålla denna "baby boom" – barnmat, barnläkare, barnstugor, pengar och möjlighet att köpa kläder och hygienartiklar åt dessa barn – var praktiskt taget oåtkomligt. På grund av den allt starkare försämringen av den redan eländiga levnadsstandarden uppnåddes aldrig det födelsetal som kommunistpartiets exekutivkommitté fastställde på åttiotalet, 20 nyfödda per tusen invånare. När det på sjuttioalet fanns en viss tillgång på varor pendlade födelsetalet mellan 18 och 21 men började sedan falla och var 1984 endast 14,3. För europeiska förhållanden var det fortfarande högt (endast Albanien, Cypern och Polen hade en liknande nivå), men kvinnornas motstånd mot att föda barn under sådana villkor blev allt starkare, vilket också betydde att antalet illegala aborter kontinuerligt växte.

Konstant fruktan för önskade graviditeter

Fastän illegala aborter var dyra och farliga var de mycket vanliga i Rumänien. Bara under 1984 dog 471 kvinnor på grund av dålig hygien och otillfredsställande förhållanden i samband med illegala aborter. Om siffran är representativ kan vi räkna med att mer än tio tusen kvinnor avled i samband med aborter under de 23 år som abortförbudet varade.

Samtidigt ökade regimens tryck på de barnlösa. En kvinna som vid 25 års ålder fortfarande var ogift måste betala tilläggsskatt. Det samma gällde barnlösa äkta par. Föräldrar som hade färre än fyra barn, måste ge *Sekuritate* – den hemliga polisen – information om sitt sexualliv.

Trots att kvinnorna borde föda så många barn som möjligt försökte myndigheterna på alla sätt förhindra sexuella kontakter före äktenskapet. Ogifta par kunde varken dela hotellrum eller sovkupe på tåg. Tidigt i gryningen brukade polisen kontrollera hotellrummen för att leta efter överträdare av detta förbud, och en kvinna som ertappades fördes in i kriminalregistret som prostituerad.

Eftersom kvinnorna var rädda för angivare utbytte de sällan erfarenheter av preventivmetoder – inte ens med de närmaste vännerna. Enligt en undersökning av sjukvårdsmyndigheterna år 1990 ledde landets "demografiska" politik till att kvinnor levde under en ständig psykisk stress som inverkade menligt på deras hälsa. Rådslan för oönskade graviditeter förvandlade könsumgänget till ett risktagande eftersom kvinnan, inte hennes partner, skulle bli straffad om aborten upptäcktes.

Under sådana levnadsvillkor började kvinnor ta som något av naturen givet att deras liv skulle vara en enda följd av uppoffringar, medan männen sökte räddningen i alkohol, våld och kriminalitet. Den pseudopuritanska atmosfären förstärktes med en socialistisk förnyelse av traditionella landsbygdsvärderingar och en betoning av sk "naturlig blygsamhet", som ansågs vara medfödd hos kvinnor. Steg för steg utplånades alla spår av kvinnlig fåfänga eftersom den betraktades som obehövlig och ovärdig. Filmer censurerades till den grad att varken kyssar eller beröringar fick visas på vita duken. Kvinnliga programledare på TV var tvungna att bära långa klänningar och blusar knäppta i halsen, helt utan smycken. Flickor uppfostrades till att vara rädda för män och undvika varje tanke på sex, utom som något "nödvändigt ont" och oundvikligt för släktets fortbestånd.

Fri abort efter Ceaucescus fall

Revolutionen 1989 och avrättningen av paret Ceaucescu innebar också en explosion av frustrationer på detta område. När Timisoara den 20 december 1989 utropades som en befriad stad ogiltigförklarade stadens gynekologer samma dag lagen som förbjöd aborter och började utföra dem kostnadsfritt. En vecka sena-

re proklamerade Nationella räddningsfronten rätten till fri abort. Under år 1990 utfördes mer än en million aborter i ett land med 23 millioner invånare. Med tanke på kommande generationer av kvinnor är det dock nödvändigt med en upplysningskampanj om preventivmedel. Ovillkorlig rätt till fri abort är något som ingen i dagens Rumänien vill ifrågasätta. Anti-abort-grupperna kommer inte att finna några anhängare där under lång tid framöver.

Svagt intresse för partipolitik

Kvinnorna var med i alla viktiga organisationer och rörelser som hade till syfte att störta kommunismen, men de deltar inte i det politiska livet under den övergångsperiod som de socialistiska länderna nu genomgår. Under de senaste fem åren av omvandling i de postkommunistiska länderna har det visat sig att kvinnorna inte har varit överdrivet intresserade av att välja några representanter i parlamentet eller över huvud taget i de politiska partierna, i synnerhet inte i sk kvinnopartier. I f d Sovjetunionen föredrar kvinnorna att få sina intressen i parlamentet företrädda av män i stället för att själva kämpa där, och i det rumänska parlamentet är kvinnorna färre än på Ceausescus tid. Den postkommunistiska perioden i de här länderna har visat att grundandet av kvinnopartier inte har vunnit så stor anslutning som man väntade; tvärtom är det nästan omöjligt att få dem registrerade. Det är intressant att just f d Sovjet är ett undantag i detta avseende. Där vann det relativt nybildade partiet *Rysslands kvinnor* 8,4 procent av rösterna i det ryska valet i december 1993, vilket inte är någon obetydlig framgång. En undersökning i Serbien visar att bara 13 procent av kvinnorna är medlemmar i något politiskt parti, och 70 procent uppger att de inte har för avsikt att gå med i något som helst parti.

Kvinnorna lyckades inte stoppa kriget

Förhållandena för den jugoslaviska kvinnan illustrerar i vilken grad kvinnornas situation i de f d socialistiska länderna kan försämrats. De

kunde inte själva på något sätt förhindra detta förfall. Utbildningsnivå, yrkeskunnsande eller det som kallas historisk utvecklingsnivå betydde ingenting inför anstormningen av de krafter som utgörs av krig, nöd och ett apokalyptiskt sönderfall av hela den tidigare tillvaron, både i mänskligt och materiellt avseende.

Begreppet "den jugoslaviska kvinnan", som var omgivet av en mystisk och hemlighetsfull nimbus i det tidigare Jugoslavien, håller långsamt, men säkert på att förstöras och glömmas. Frasen betecknade en kvinna som dels representerade en förening av olika etniska drag, sedvänjor, kulturer och traditioner från denna del av Balkan, dels en rad värden som uppstått i det socialistiska samhället. Trots kommunismen kunde – i ett och samma land – de serbiska kvinnorna bevara sin grekiskortodoxa tro samtidigt som de kroatiska både öppet och i hemlighet firade katolska helger och de muslimska kvinnorna i Bosnien och de albanska i Kosovo räddade sina sedvänjor från glömskan. De slovenska kvinnorna hade den högsta levnadsstandarden, jämförbar med den österrikiska och italienska, medan kvinnorna i Makedonien, Montenegro och Albanien hade den lägsta. I jämförelse med de övriga länderna i östblocket, Sovjet inräknat, var den jugoslaviska kvinnans sociala ställning – liksom levnadsstandarden över huvudtaget – mycket högre, tack vare landets speciella roll i den internationella politiken. Landet framstod som ett experiment, en länk mellan "det socialistiska öst" och "det kapitalistiska väst".

Trots den något gynnsammare situationen för kvinnorna i f d Jugoslavien har den feministiska rörelsen inte heller där spelat någon nämnvärd roll. År 1978 organiserade en liten grupp kvinnor i Belgrad en internationell feministisk konferens som inte väckte någon uppmärksamhet hos allmänheten, bortsett från ironiska kommentarer i massmedia. Följande år startade gruppen *Kvinnan och samhället* som en sektion av Kroatiska sociologföreningen.

När kriget bröt ut i Jugoslavien var det kvinnorna som först lyckades organisera sina protester. Det började med att mödrar i Belgrad, som hade söner i Jugoslaviska folkarmén, i juli 1991 trängde in i det serbiska parlamentet

under en session och krävde ett beslut om att sönerna genast skulle få återvända hem och därmed slippa delta i kriget. Till dessa krav anslöt sig också kvinnor i Zagreb, som samtidigt företog gruppresor i buss till olika europeiska länder för att kräva skydd för sina söner mot de "serbiska angriparna". Men politik och nationell antagonism smög sig långsamt in i dessa busskaravaner och när kvinnorna splittades hade de ingen möjlighet att utöva något som helst inflytande. De serbiska kvinnor som lyckades ta sig till arméns kaserner i Slovenien kunde aldrig få ut sina söner därifrån.

Efter dessa första dramatiska och misslyckade försök till motstånd mot kriget blev det senare allt svårare att åstadkomma något. Några deltog aktivt i grundandet av fredsrörelser och försökte som "förrädare", "opatriotiska" eller "dåliga serbiskor" tala till ett förnuft som inte längre fanns. *Kvinnor i svart* protesterade dagligen i Belgrad, och kvinnor spelade en viktig roll i en rad stora antikrigs demonstrationer utan att ha något större inflytande över händelserna.

Kvinnorna alltid mest drabbade

Med tiden har det blivit allt tydligare att alla kvinnor, oavsett etnisk tillhörighet, har blivit de mest drabbade offren i detta krig. Sålunda visar officiell statistik i Serbien – vilket betyder att det bara är fråga om dem som har anmält sig i flyktingcentra – att sammanlagt 321 868 personer flydde dit redan under det första krigsåret, närmare bestämt från maj 1991 till september 1992. Drygt 60 procent var kvinnor och mindre än 40 procent män.¹⁴ Alla data och undersökningar från Serbien bekräftar att de flesta flyktingar är kvinnor; ibland har deras andel varit högre än 90 procent. Nästan alla är inkvarterade hos släktingar, vänner och bekanta, som plötsligt har blivit mycket fattigare på grund av kriget. De har också drabbats av hög arbetslöshet (sedan juni 1992, då de internationella sanktionerna inleddes, befinner sig 70 procent av arbetskraften i Serbien på s k påtvingad semester) och otrygghet i alla avseenden. Det är lätt att inse att flyktingkvinnorna under sådana omständigheter inte kan

vänta sig någon snar förbättring av sin situation.

En av de mest brutala följderna av kriget är naturligtvis våldtäkterna som är ett led i krigföringen och den etniska rensningen. Antalet våldtagna kvinnor i det här kriget uppskattas till mellan 30 000 och 50 000. Tusentals kvinnor och flickor internerade i särskilda läger har utsatts för massvåldtäkter och misshandel. De flesta offren är muslimska kvinnor, därefter kroatiska och serbiska. Enligt en av de ledande feministerna i Belgrad "har detta krig visat alla de mest primitiva sidorna av det patriarkat som vi alltjämt lever under i det jugoslaviska samhället".

Kvinnan betraktas som mannens egendom, och våldtäkt av fiendens kvinnor anses fortfarande vara ett sätt att krossa den fientliga nationens ära. Dessutom kommer skammen att falla på de kvinnor som överlever våldtäkten, inte på förövarna.

Våldtagna kvinnor som dött är bara döda, medan män som torterats och dödat ofta kan utropas till nationella hjältar, som "dött hjältedöden under svår tortyr".¹⁵

Tack vare massmedia har våldtäkterna blivit uppmärksammade och granskade av den allmänna opinionen liksom av olika internationella institutioner. Men *Kvinnor i svart* framhåller att det huvudsakligen talas om våldtäkter på muslimska och kroatiska kvinnor, vilket avspeglar den vanliga krigspolitiken, som bara räknar de döda, de sårade och flyktingarna på den egna sidan.

Om våldtagna serbiska kvinnor, oavsett frågan om de är färre, talar man nästan inte alls i den internationella politiken eller offentligheten. I den meningen utnyttjas kvinnor som ett medel för politiska syften och för att sprida hat.¹⁶

Därför visar den internationella debatten att den inte har som syfte att skydda kvinnors rättigheter. *Kvinnor i svart* anser att man inte bör indela våldtagna kvinnor efter nationalitet, eftersom våldtäkt i krig framför allt uppfattas som våld mot kvinnor och inte mot en fientlig nation. Därför borde alla förövarare av sådana våldtäkter dömas som krigsförbrytare!

Våld mot kvinnor efter TV-nyheterna

Organisationen *SOS-telefon* för kvinnor och barn utsatta för våld har sammanställt en rapport som vittnar om att detta krig även har lett till ökat våld mot kvinnor som inte drabbas av direkta krigshandlingar. Deras erfarenheter visar att kriget "har gjort våldet mot kvinnor intensivare och mer dramatiskt". Efter att ha registrerat de uppgifter som de fick genom *SOS-telefon* drog de "genom interpolering och approximering" slutsatsen att nästan alla fall av manligt våld mot kvinnor sker utan direkt anledning:

Var femtonde minut misshandlas en kvinna; varje halvtimme våldtas en kvinna av sin man eller en bekant; var tionde kvinna har före 18 års ålder upplevt något slag av sexuell utpressning eller sexuella trakasserier; var tionde studentska har upplevt någon form av sexuell utpressning från föreläsare, lärare, professorer, assistenter (...) Av de 4000 kvinnor som sedan verksamhetens början har ringt till *SOS-telefon* kan cirka 50 procent vittna om svåra kroppsskador, cirka 70 procent om mordhot, 70 procent har blivit anfallna och hotade med vassa föremål, pistoler, maskingevär, bomber.¹⁶

Rapporten visar vidare att de kvinnor som tar kontakt med *SOS-telefon* anmäler vapen- och mordhot två gånger oftare än ett år tidigare. Särskilt våldsbenägna är de män som återvänt från fronten. De hotar med alla slags vapen (maskingevär, handgranater, kalasjnikovgevärr, pistoler) och ofta med att döda sina offer. Utan någon särskild anledning slår dessa "krigare" sina hustrur, vilket naturligtvis var ett beteende som dagligen anmäldes till *SOS-telefon* även före kriget, men många kvinnor berättar att deras partner har visat våldsamhet för första gången efter återkomsten från fronten. Särskilt påfallande är syndromet "våld-efter-TV-nyheterna". Sedan hösten 1992 har kvinnor börjat anmäla att deras män blir våldsamma efter att ha tittat på nyheterna i TV:s första kanal och de speciella extraprogrammen som kommer efteråt. En del kvinnor har sagt att deras män, efter flera decenniers fredligt äktenskap, för första gången har slagit dem efter att ha sett TV-nyheterna. Andra berättar att de måste gömma sig under den tiden, för

deras män blir mycket retligare och våldsammare än annars.

Ett steg bakåt för kvinnors frigörelse

Man skulle kunna göra en lång lista på indikationer, som visar att nästan varje försök till ett normalt liv omintetgörs även för kvinnor som lever i den del av f d Jugoslavien som inte direkt drabbats av kriget. I Serbien t ex har det fullständiga sönderfallet i samhället medfört att kvinnoemancipationen avstannat, ja, utvecklingen går rent av bakåt. På grund av den katastrofala sociala och ekonomiska situationen som kriget medfört har medelklassen drabbats av en plötslig utarmning och är praktiskt taget på väg att försvinna som klass. Till medelklassen hörde även de kvinnor som tidigare deltog i diskussionen om kvinnofrågorna i det offentliga livet. Idag har dessa kvinnor marginaliserats eftersom den offentliga scenen helt har övertagits av männen – i synnerhet av dem som i olika former deltar i kriget. De kvinnor som ingår i det nya härskande skiktet av rika, illitterata och obildade brottslingar och krigsprofitörer är bara följeslagerskor till de nya makthavarna i ett samhälle i moralisk upplösning. Dessa kvinnor kommer aldrig att framträda i det offentliga livet som förkämpar för kvinnors intressen och rättigheter.

Det har alltså inträtt en allmän degradering av kvinnorna. Även de välutbildade måste lära sig att överleva den sociala katastrof som drabbat dem, de måste anpassa sig till nya villkor i samhällslivet, där de i stället för professionell kompetens måste visa förmåga att klara sig på svarta börsen och ägna sig åt smuggling av alla slag. I ett land där det i praktiken inte längre existerar en inhemsk valuta, där hyllorna i affärerna är fullständigt tomma, där man i stället för lön får en säck mjöl, där det inte finns mjölk eller bröd, har kvinnorna blivit apatiska och utmattade. Plågade av kronisk penningbrist och av tvånget att stå i kö i timmar för att köpa de mest elementära livsmedel, måste de inrikta hela sin återstående energi på att helt enkelt överleva. Antalet självmord ökar, särskilt bland äldre kvinnor. Alkoholism hos kvinnor blir också vanligare, och på grund av fat-

tigdom försämras deras hälsotillstånd. Anemi och tuberkulos ökar kraftigt, liksom även mag-sjukdomar och smittosamma sjukdomar. Antalet aborter ökar rekordartat och den långvariga bristen på mjölk kommer naturligtvis att få svåra effekter på inte bara barnens, utan också kvinnornas hälsa.

Den svåra ekonomiska situationen innebär allvarliga följder för familjelivet, eftersom föräldrarna inte längre kan ge barnen vare sig känslomässig eller materiell trygghet; barnens framtid är helt oviss. Med en inkomst på fyra, fem DM i månaden, skrämde av den ständiga ovissheten om framtiden, pressade av samhällets sönderfall, den växande kriminaliteten och de ohyggliga prognoser som dagligen framförs i massmedia, lever gifta par i ständig inbördes konflikt och överför sina känslor av meningslöshet och apati på barnen. Föräldrar i den tidigare medelklassen har nästan som enda mål att göra det möjligt för barnen att lämna landet så snabbt de bara kan. Naturligtvis växer antalet välutbildade unga kvinnor som lämnar landet för att söka en bättre tillvaro.

Det är klart att det under sådana förhållanden är svårt att träffa på kvinnor, som kan uppstå tillräcklig entusiasm för att åtaga sig ett uppoffrande arbete i rena kvinnoorganisationer. För närvarande finns bara ett fåtal kvinnor som medlemmar i något av de politiska partierna.

Översättning: Nils Lundahl

NOTER

- ¹ Se Julia Voznesenskaya, *The Women's Decameron*, Quartet Books, London 1986.
- ² Dessa processer åtföljdes av en stor inflytning från landsbygden till städerna, varvid den största bördan alltid föll på kvinnorna. De hade huvudansvaret för familjen och barnen och måste söka anställning under ytterst torftiga levnadsvillkor och på samma gång anpassa sig till den sk moderniseringen och den socialistiska typen av städer. Det återstår ännu för forskarna att analysera effekterna av alienationen i det dagliga livet, där kvinnorna först måste utföra ett hårt och slitsamt fysiskt arbete, sedan stå i kö efter baslivsmedel för att återvända till familjen, där omsorgen om barnen hade övergått till att mer vara kollektivets ansvar än familjens.
- ³ Jirina Siklova, "Are Women in Central and Eastern Europe Conservative", i Nanette Funk and Magda Müller (red), *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Routledge, London 1993, s 75; Zillah Eisenstein, "Eastern European Male Democracies: A Problem of Unequal Equality", op cit s 311.

tions from Eastern Europe and the Former Soviet Union, Routledge, London 1993, s 75; Zillah Eisenstein, "Eastern European Male Democracies: A Problem of Unequal Equality", op cit s 311.

- ⁴ Ewa Hauser, Barbara Heyns och Jane Mansbridge, "Feminism in the Interstices of Politics and Culture: Poland in Transition", op cit s 262.
- ⁵ Maria Todorova, "The Bulgarian Case: Women's Issues or Feminist Issues?", op cit s 35; Anna Titkow, "Political Change in Poland: Cause, Modifier or Barrier to Gender Equality?", op cit s 255.
- ⁶ Om de jugoslaviska kvinnornas massdeltagande i striderna under andra världskriget, då kvinnorna som soldater var jämställda med männen och därigenom skapade förutsättningar för att bli jämställda med dem även efter kriget, se Barbara Jancar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Women and Modern Revolution Series, Arden Press, Inc, Denver 1990. I boken får vi dock ingen förklaring till varför så få kvinnor har anslutit sig till kvinnorörelsen under en fredsperiod av drygt femtio år, och varför Jugoslaviska kommunistpartiet aldrig skrev in kampen för kvinnofrigörelse som en viktig punkt i sitt program.

Under striderna i andra världskriget var omkring två miljoner kvinnor organiserade i kvinnornas antifascistiska front; cirka 100 000 av dem tillhörde reguljära partisanförband. I den sistnämnda gruppen stupade 25 000 och 40 000 blev svårt sårade. Några av dem utropades till nationella hjältinnor. Se Andjelka Milic, "Women and Nationalism in the former Yugoslavia", i N Funk and M Müller (red) op cit s 111.

- ⁷ Se Larissa Lissuytkina "Sovjet Women at the Crossroads of Perestroika", i N Funk och M Müller (red) op cit s 280-281.
- ⁸ Det ryska folkets tragiska historia skapade redan under tsartiden ett kvinnoideal: kvinnor som tillhörde aristokratin var skyldiga att följa sina män, som för sin kamp för politiska rättigheter hade dömts till förvisning till Sibirien. Där måste dessa kvinnor stanna hela livet, och de måste föda barn som bara kunde bli livegna bönder. Redan i det förrevolutionära Ryssland skapades, särskilt i litteraturen, en föreställning om kvinnan, upphöjd på en piedestal, en kvinna som var beredd att offra sig för idéer om rättvisa och frihet; en sådan kvinna av hög moralisk halt borde utan att tveka vara redo till offer för dessa ideal. Revolutionen 1917 skapade nya attityder: de revolutionära målen skulle uppnås genom våld, terror, tortyr i fängelserna och repression av alla slag.
- ⁹ Jämför Larissa Lissuytkina, op cit s 279.
- ¹⁰ Jämför Maxine Molyneus, "The 'Woman Question' in the Age of Perestroika", *New Left Review*, 1990, september-oktober, s 23.
- ¹¹ Som om det inte räckte med förhållandena på sjukhusen utfördes bara i f d Sovjetunionen mellan fyra och åtta miljoner illegala aborter årligen.
- ¹² Larissa Lissuytkina, op cit s 279.
- ¹³ A andra sidan har det på grund av abortförbudet fötts många oönskade barn, som har lämnats att leva på gatan och som överlever genom att tigga, stjäla eller ägna sig åt prostitution och kriminalitet. I slutet av 1989

fanns mer än 21 000 sådana barn. Beträffande alla här anförda uppgifter om Rumänien, se två uttömmande och upplysande arbeten: Doina Pasca Harsanyi, "Woman in Romania" (s 39-52) och Mariana Hausleitner, "Women in Romania: Before and After the Collapse" (s 53-61), i den citerade antologin *Gender Politics and Post-Communism* redigerad av N Funk och M Muller.

¹⁴ Republikens byrå för statistik. *Flyktingar, Meddelande nr 10*, Belgrad, september 1992, s 12.

¹⁵ Lepa Mladjenovic, "Zenska prava" i *Intelektualci i rat*, Beogradski krug, Beograd 1993, s 99.

¹⁶ Ibid, s 97.

LITTERATUR

Funk Nanette and Muller Magda (red), *Gender Politics and Post-Communism. Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*, Routledge, London 1993.

Mladjenovic Lepa, "Zenska prava", i *Intelektualci i rat*, Beogradski krug, Beograd 1993, s 97-100.

Molyneux Maxine, "The 'Woman Question' in the Age of Perestroika", *New Left Review*, september-oktober, 1990.

Voznesenskaya Julia, *The Women's Decameron*, Quartet Books, London 1986.

Webster-Jancar, Barbara, *Women and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Women and Modern Revolution Series, Arden Press Inc, Denver 1990.

SUMMARY

This article deals with the basic differences that may exist today and will continue to do so in the nearest future between the goals that women strive for in Eastern and Western Europe with regard to their future rights to equal opportunities with men. The women's liberation movement in Eastern Europe and the Soviet Union was embryonic during the Communist era, but it does not seem likely that it will make much progress during the present post-Communist period. Rather than gender, it is still elementary needs and poverty that dominate the everyday life of women in post-Communist Eastern Europe. The case of Yugoslavia illustrates how much the situation of women has deteriorated and how the emancipation of women has been thwarted in the East European countries.

Milena Davidovic
 Institut Drustvenih Nauka
 Narodnog Fronta 45
 Postfak 927 Beograd